

Б. А. Бичеев

(д-р фил. наук, ведущий научный
сотрудник КалмНЦ РАН)

DOI 10.22162/2587-6503-4-4-82-96

Один из ранних вариантов сказки об Унекер Торлику хане*

* Статья подготовлена в рамках Госзадания № АААА-А16-116053010034-8 «Жанровое и национальное своеобразие старописьменной и современной литературы ойратов и калмыков» (2016–2018).

В буддийской литературе существуют прооизведения, в сказочной форме восхваляющие учение Будды. Их принято рассматривать как одну из форм проповеди вероучения. К числу таких текстов относится известное произведение старописьменной калмыцкой литературы «История Унекер Торлику хана» («*Ünekēr Törölkitü xāni tuuji orošibo*»), которое получило широкое распространение не только в письменной [Сазыкин 1988: № 307–310; Gerelmaa 2005: № 293], но и в устной форме среди калмыков России, ойратов Монголии и Китая.

Известно о восьми вариантах устной версии этого произведения, записанных у калмыцких сказителей в различное время и под разными названиями: «Үмкә Төрлт хан» [Хальмг туульс 1968: 239–247], «Эк уга үлдсн хаана хойр көвүн» [Хальмг туульс 1972: 150–162], «Жижларам шулм күүкн» [Хальмг туульс 1974:66–71], «Аю Чикт» [Научный архив КалмНЦ РАН. Ф. 3. Оп. 2. Ед. хр. 143. С. 144–152. Инф.: Ункова Анна Степановна], «Үмкә Төрлгт хан» [Научный архив КалмНЦ РАН. Ф. 3. Оп. 2. Ед. хр. 147. С. 196–204. Инф.: Баша Надбитов]. Запись текста этого сюжета была осуществлена известным финским лингвистом Г. Й. Рамстедтом (1873–1950), который совершил поездку в Калмыцкие степи в 1904 г. вместе с известным монголистом А. Рудневым в составе экспедиции, организованной Русским комитетом для изучения Средней и Восточной Азии. Сказка была записана им в Малодербетовском улусе.

Самый ранний по времени записи устный вариант этой сказки был сделан в Западной Монголии Г. Н. Потаниным. Текст сказки был записан в 1879 г. в г. Улангом у сказителя Баин-Цагана, дербета ханского хошуна [Потанин 1883: 283–285]. Сказка представляет собой вариант, в котором еще сохранились элементы из письменного источника,

но уже не в таком притяжении как в калмыцкой сказке, записанной Г. Й. Рамстедтом. Здесь, как и в другом варианте калмыцкой сказки «Эк уга үлдсн хаана хойр көвүн», основными действующими персонажами выступают не сын и дочь хана, а два сына (тайджи). Здесь нет ведьмы-шулмуски, наславшей смертельную болезнь на жену хана, а лишь злая дочь-красавица ханского пастуха. В финале повествования мачеху-шулмуску убивает не герой повествования, а сам хан по подсказке младшего сына.

Известно о двенадцати вариантах этой сказки у синьцзянских ойратов, опубликованных в разных фольклорных сборниках под разными названиями: «Үнңкү Төрлктә хан» [Xān Tengger 1986: 41–53], «Үнн Төрлктә сән хаана тууж» [Xān Tengger 1993: 37–60], «Үнңкр Төрлгт Сән хан» [Gang Xara Tebege 1986: 162–293], «Үмкә Төрлктә хан» [Altaıuıceı Mergen1998: 466–477], «Эңк Төрлтә Сән хан» [Bayan Ulayan haan 1987: 79–92], «Ою Чикн Авха Цецг» [Xān Tengger 1989: 9–13], «Ик Тергн хан» [Sayalı Mergen 1996: 204–214].

Письменные тексты в книжной культуре монгольских народов в большей части не читались, а слушались. Любители книжной словесности наиболее известные тексты заучивали и практически не читали, а декламировали и сопровождали их устными комментариями. Все это в немалой степени способствовало появлению устных вариантов письменного произведения. В случае с «Историей Унекер Торлику хана» отправным этапом этого процесса стало внутреннее тяготение письменного текста к своей изначальной устной форме. Основная часть текста, представляющая собой сказочный сюжет на мотив «злая мачеха», искусственно оформленная в письменную форму, продолжала сохранять в себе все функции устной сказки.

Структура как письменного, так и устных вариантов сказочного сюжета, основанного на фольклорном типе 327 А «Злая мачеха» [Андреев 1929], состоит из девяти основных сюжетных элементов:

1. Благоденствующее государство Унекер Торлику хана.
2. Ведьма-шулмуска насылает смертельную болезнь на жену хана.
3. Приняв облик дочери пастуха, ведьма-шулмуска становится женой хана.
4. Мнимая болезнь мачехи-шулмуски, требование умертвить детей от первой жены.
5. Спасение детей мудрым министром Аянгу-тушимелем.
6. Долгий путь и прибытие детей в другую страну.

7. Женитьба, возвращение и встреча героя с постаревшим министром.

8. Уничтожение мачехи-шулмуски по совету Аянгу-тушимела и освобождение отца.

9. Перекочевка с подданными в другую страну.

Некоторые элементы этой структуры в устных вариантах могли быть обозначены схематично, либо вообще выпасть в ходе трансформации содержания сказки и заменяться сюжетными событиями, имеющими лишь опосредованное отношение к основному мотиву.

В публикации Г. Рамстедта сказочный сюжет об Умке Торилкту хане (*Умкэ Төрлт хан*) помещен под № 22 [Ramstedt 1919: 214–237]. Текст данной сказки в современной калмыцкой орфографии приводится нами ниже в Приложении к статье. Как один из наиболее ранних устных вариантов он представляет собой сказку, которая все еще находится в поле притяжения литературного произведения, и в отличие от других более поздних записей в ее содержании сохранились все девять сюжетных элементов структуры.

Зачин сказки отличается от других известных вариантов. В течение семи лет пятьсот *шулмусок* пытаются нанести вред благоденствующей стране Шамбале, но не достигают успеха, поскольку она находится под защитой ханши, являющейся перерождением Белой Тары. Их взоры обращается на другую благоденствующую страну, которой правит Умке Торилту хан. Эта страна также оказывается недоступной им, поскольку на ее защите стоит жена хана, являющаяся перерождением Зеленой Тары и дочерью Белой Тары. Тогда они наделяют своими злыми чарами одну из своих *шулмусок*. В течение семи дней ей не удается воплотить свой злой умысел и в этот момент в сюжете сказки неожиданно появляется зловещий *шулмус* Гамба Гюнзег, который помогает ей наслать на ханшу смертельную болезнь. Интересно, что этого демонического персонажа нет ни в одном из известных вариантов этой сказки, не встречается он и в письменной версии произведения.

Таким образом, взаимодействие литературной и фольклорной традиций создало особую ситуацию, при которой текст параллельно функционировали в двух системах художественной словесности. Несмотря на то, что в калмыцком сказочном сюжете сохранились все девять сюжетных элементов структуры, в целом это уже отличное от письменного варианта повествование.

Источники

Потанин Г. Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Результаты путешествия, исполненного в 1879 году по поручению ИРГО Г. Н. Потаниным. Вып. IV. Материалы этнографические. СПб., 1883. 1026 с.

Сутра о мудрости и глупости (Дзанлудо). Пер. с тиб., введ. и коммент. Ю. М. Парфионовича. 2-е изд. М.: Вост. лит., 2002. 320 с.

Хальмг туульс. 2-гч боть. Элст: Хальмг дегтр харнач, 1968. 264 х.

Хальмг туульс. 4-гч боть. Элст: Хальмг дегтр харнач, 1974. 274 х.

Gang Xara Tebege. Šinjiyang-giyin aradiyin keblel-yin хорō, 1986. С. 162–293.
Arban tabutai Aral Mergen. Na. *Üjüme emkidegebe*. Begejing: Sinjiyang-un arad-un keblel-un хориya, 2006. С. 253–307.

Xān Tengger. 1986. № 4.

Xān Xaranguyi // Xān Tengger. 1993. № 50.

Ramstedt G. J. Kalmückische Sprachproben. Gesammelt und herausgegeben von G. J. Ramstedt. Zweiter Teil. Kalmückische Märchen. Helsingfors: Societe Finno-Ougrienne, 1919. P. 155–237.

Литература

Андреев Н. П. Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне. Л.: Государственное Русское географическое общество, 1929. 118 с.

Сазыкин А. Г. Каталог монгольских рукописей и ксилографов Института Востоковедения АН СССР: В 3 т. М.: Наука, 1988. Т. 1. 507 с.

Gerelmaa G. Brief Catalogy of Oirat Manuscripts Kept by Institute of Language and Literature bu Gerelmaa Guruuchin. Хэл зохиолын хүрээлэнгийн тод үсгийн номын товч бүртгэл. Ulaanbaatar, 2005. 270 pp.

Приложение

№ 22

Кезэнэ санж. Үкл уга мөнж бөөдг, үвл уга зунар бөөдг Үмкэ Төрлт хан гидг хан санж. Тер нилчнь юуна нилч гинэ: Шамблин орнас Ноһан Дэркин гегэ залж авч ирсн, хатан кеж. Асхн хотан уучкад, аэмг алвант нег эргүлдг санж. «Ик отгт юн болв чигн эргэд бөөдг», — гинэд, сөөнь өрэлин цагт бас нарч эргдг, өр цөөхин алднд бас нег эргдг. Шулмиг чигн отгар эргүлдг, цасн, шуурһн, киитиг чигн шидрүлдг.

Тийгж бөөсн цагт нег тавн зун шулм:

— Шамблин ориг дөөлж авхм! — гинэд, нарад йовна.

Шамблин ориг долан жилд эргэд оркна, эс хальдж чадад бөөдг болна. Ноһан Дэркин гегэнэ эк Цаһан Дэркин гегэн көөһэд, харһад бөөдг болна.

— Нэ, ода йирдэн Шамблин орнд хальдж чадш уга болувидн. Нань ямр ик отг бээдг? — гihэд, хург хуржана тавн зун шулм.

Нег шулмнь келжэнэ:

— Энд үкл уга мөңк бээдг, үвл уга зунар бээдг Үмкэ Төрлт хан гидг хан бээнэ. Түүг одж дээлж авхм.

Негнь келжэнэ:

— Тер юн учрар үкл уга мөңк бээдг, үвл уга зуунар бээдг? — гинэ.

— Маниг көөж һарһсн Цаһан Дәркин гегәнэ күүкн Ноһан Дәркин гегән бээдг төлөд үкл уга мөңк, үвл уга зунта бээдгнь тер чигн, — гинэ.

— Нэ, одый! — гihэд, һарад йовна.

Үмкэ Төрлт хаанад өөрдж йовсн цагт өмнэснь Ноһан Дәркин гегән көөһэд һарһж йовдг болна. Тендэн һурвн жил эргэд оркдг болна.

Нег шулмнь келжэдг болна:

— Нэ, ик отгт тавн зун күн орж болх уга. Би танас нег юм сурсв! Нанд өгнт? — гиж суржана.

— Ю сурнач? — гиж келнэ.

— Йир сурсм өгнт? — гинэ.

— Өгнэ, — гинэ.

— Нэ, та нанд күчән өгтн! Дөрвн зун йирн йисн улс бишит? Нанд күчән өгтн! Би өндөн орулад авхларн, би танд күчитн асрж өгсв. Тегэд би һагцарн одж арһлж үзсв. Тадн үүнд аралжн болад кевттн! Ода нег долан хонгин дунд одад, Ноһан Дәркин гегәнлэ нег хэлджәһэд ирсв, — гihэд келнэ.

Дөрвн зун йирн йисн шулм күчән өгчәнэ. Күчинь авч һарад, хаана үкрчинднь нег дола хонад оркна, эс чадад бээдг болна. Сөөни өрәлин цагт, долан сө, долан өдр хот уга бәәһэд, нүднй оңкиһэд, амнь цәәһэд бәәсн цагт Гамб Гүнзг гидг нег ик күчтә шулм орад ирнэ.

— Уй, чи үүнд ю кежәнч? Тавн зун шулмин күчн тогтсн авлһин шулм, ю кежәнч? — гиж Гамб Гүнзг суржана.

— Эн хаана хатыг авлж авсл чигн гihэд долан сө, долан өдр гетүв. Тер бийнь авлгдж өгхш. Тегэд яһдмб гihэд суунав, — гинэ.

— Я-а, түүгичн арһлж болх! — гihэд Гамб Гүнзг келнэ.

— Чи шеедг юмна дотр орад бә, би шеесинь күргсв. Тегэд шеедг юмн дотр орад шеехлэ, дорд бийэснь орад, тегэд авлж ав! — гинэ.

— Нэ, — гинэ.

Өр цәәһэд ирнэ. Одак әәмг алван эргүлхәр һарад йовна. Шеес күрэд одна, генткн. «Адһм бәәхш, шееһэд һарсл чигн», — гihэд, шеедг юмн дотр орад ирнэ. Шеенэ орад. Дораснь тавн зун шулмин күчн

тогтсн мел авлһин шулм авлад авад окна. Үүднэснь авн мөлкэд, киисэд бээдг болна.

— Хаана хатн гемтэ болад одв! — гийһэд, цугтан уудьрдад одна.

Аю Чикт Авха Цецг көвүн күүкн хойрта. Күүкн — эгч, көвүн — дү. Дола хонад өнгрнэ хаана хатн.

— Хаанд хатн уга бээж болх уга, — гийһэд, хатн хээһэд, һарад йовна.

Айңһ түшмл гидг сөөвңтэ санж. Айңһ түшмлэс хаанд хатн хээхэр һурвн күн мордад һарна. Үкрчин туһл хэрүлдг күүкиг сорчкад, үкрчин күүкнэ хувцинь өмсэд, тавн зун шулмин күчн тогтсн авлһин шулм үкрчинд күрэд ирнэ.

Хаанд хатн хээһэд, һурвн жил болна, юмн эс олдна. Нег йовж йовсн күн, ундасад, цаңһад үкж йовсн күн үкрчинэснь ус уухар ирнэ.

Өмннь эк-эцк үкрч, хаана үкрч, күүкнэ эцк:

— Күүкн һалзурад сээхрэд бээнэ. Эн күүкн юн гийһэд сээхрэд бээнэ? Үүнд шулм орсн болвза, алхм болвза! — гиж өвгн эмгндэн келжэнэ.

Күүкн келжэнэ:

— Күүнэ мал өсхлэ, күүнэ чирэд бээсн кир эрдг биший? Намаг нээмтэд һагцхн үкртэ эс билэвидн? Ода һурвн жилин эргцд дөчн улан үкртэ болсн бишвидн? Тиигхлэ күүнэ кир эрдг биший? — гинэ күүкн.

— А-а нам тиимий? — гийһэд, эк эцк хойр зогсна.

Хаанд хат хээсн күн күрэд ирнэ, ус ууна.

— Хаанд иигэд хатн олгдхш, — гиж келнэ, гиж келчкэд, күүкиг шинжлчкэд, хэрэд ирж йовна. Айңһ түшмлд күрэд ирнэ.

— Менд йоввт? — гиж Айңһ түшмл келжэнэ.

— Йовув, — гинэ.

— Нэ, юмн бээнү? — гинэ.

— Мел юмн олгдхш. Йир жигтэ юмн! — гинэ.

— Нэ, юмб? — гинэ.

— Мана үкрчинд нег мөңкин дөрвн цагт арвн тавтаһар бээһэд бээдг арагнь бээнэ, — гиж келжэнэ.

— Я-а, уңг уга күүнд арагнь төргдж берк. Терчн тавн зун шулмин күчн тогтсн мел авлһин шулм болх. Уңг уга күүнд арагнь төрдмн биш. Хаанд бичкэ кел! — гиж Айңһ түшмл келжэнэ.

— Та күүк хээлү, би хээлү? Би хээсн күн үзсн, соңссн юман келнэ, — гийһэд, хаана тал одна. Тегэд хаанд күрч ирэд, мендлэд, хан келжэнэ:

— Нэ, ю үзвч, ю соңсвч? — гиж хан суржана.

— Йир юмн уга. Йир соньн жигтэ юмн. Үкрчиндтн мөңкин дөрвн цагт арвн тавтаһар бээдг арагнь бээнэ, — гиж келнэ.

— Йир уңг уга күүнд арагнь төргдж берк. Терчн тавн зун шулмин күчн тогтсн мел авлһин шулм болвза терчн, — гиж хан зэрлг болна.

Залу келв:

— Намаг иткэд хээлһвш та? Мини келсн юм одж хэлэтн! — гиж хаанд келв.

Тиигхлэ:

— Нэ, йовсн ормдчн хэлэй! — гиһэд, дахад һарад йовна.

Үкрчинднь өөрдэд күрэд ирв. Өмнэснь күүкн күцж авад, һарад ирв. Оран шар хальснаснь авн тавгин шар хальсн күртл шинжлэд, тавгин шар хальснаснь оран шар хальсн күртл шинжлэд окна күүкиг. «Һазад бийнь арагнь мөн болдг болв чигн, дотад бийнь тавн зун шулмин күчн тогтсн мел авлһин шулм мөн санж билтэлч», — гиж келтл, күүкн авлад авад окна.

Хан:

— Мөн энүг би авнав, — гиһэд, хаһаснь көтлэд күрэд ирв.

Гертән авч ирэд, хатан кеж авад бээдг болна. Өмнк хатнла эдл сөөд һурв босад, аэмг алван эргүлэд бээдг болна.

— О, мана хатн цогцан соляд хэрү ирж, — гиһэд, жирһл-дүргл кеһэд бээдг болна.

Һурвн жил өнчинь өнчн кевтнь асрад, өнринь өнр кевтнь асрад, иигэд һурвн жил бээһэд оркдг болна. «Нэмэг дарх күн бөөнү?» — гиһэд, һурвн жилд эргэд оркжадг болна. Һагцхн Аю Чикт дарх чадх болна. Өмнк хатнлань эдл басл тер шеедг юмнас авад кииснэ. Киисэд, басл босж ядад бээдг болна.

— Хаана хатн бас гемтэ бөөнэ, — гиһэд, цугтан уудьрдад бөөнэ.

Хан суржадг болна хатнасн:

— Ода чамд юуна махн зокхмн? — гиж хан суржана.

— Цаһан яста күүнэ оошк, зүркн зокхмн, — гинэ.

Тиигхлэ:

— Эн шидрт цаһан яста күн уга. Мөңкин дөрвн цагт дөчн зурһатаһар бээһэд бээдг мөн Махаһалын хүвлһн цаһан яста күн мөн би. Мини оошк, зүркән өгш угав, — гиж хан келнэ.

— Хан уга нанар эн улс толһаг кеж бөөлһхий? Йилһл уга, танас һарсн көвүн күүкн хойр бөөнэлм. Терүг идв чигн йилһл бөөнү? — гиж хатн келв.

— Мини үрн-садыг күн бичгэ хээрлтн! Авад ир! — гиж хан зэрлг болв.

Хойр күн һарад йовна. Аю Чикт Авха Цецг хойрт күрэд ирнэ.

— Чамаг хан алж, оошк, зүркичн авч ирэд, хатндм өг гинэ! — гиж келэд, Аю Чиктиг авч. Авха Цецгнь:

— Баавһа күүнд нээдр¹ хөөнэ махн зокдмн. Нэмэг алж авч од! — гиж Авха Цецг гидг эгч күүкн келв.

Эгч күүк теврн авн гив. Аю Чикт келв:

— Баавһа күүнд зусг² хөөнэ махн зокдмн, нэмэг алж авч од! — гив.

Нэ, Аю Чиктиг авн гив. Күүкн келжэнэ:

— Лавтнь авч ир гив? — гинэ.

— Лавтнь авч ир гив! — гилднэ.

Тиигжэсн цагт Айңһ түшмл орад ирв.

— Айңһ түшмл мини, яахм билэвидн? — гиж Аю Чикт Авха Цецг хойр хормаһаснь бэрэд, киисэд одв.

— Нэ, күүнэ оошк, зүркнлэ эдл юн болдмн? Баргд³ нохан оошк, зүрк авч од! — гиж Айңһ түшмл келв.

Баргд ноха алад, оошк, зүркинь аваад одв. Чанж өгв. Хатн эдгв.

Дэкэд өнчинь өнчн кевтнь асрад, өнринь өнр кевтнь асрад, иигэд нег һурвн жил эргжэдг болна. Дэкэдчн: «Намаг алх күн бээвзэ?» — гинэ, нег һурвн жилд эргв. Дэкж күн дарж чадш уга болад бээв.

Гертэн бээж бээһэд, Аю Чикт Авха Цецг хойриг генткн үзжэдгж. Бас үзчкэд, маңһдур өрүнднь бас өмнклэрн эдл киисж одв. Бас хан келжэнэ:

— Ода чамд юн зокх? — гинэ.

— Тана үрн-садн бээһэ билэ. Баргд нохан оошк, зүрк өглэ нанд. Тана дурнд эдглэв, ода йирдэн болш уга болад бээв, — гинэ, хаандан келжэдг болна.

Хан урд авхулсн күүһэн авхулад, алад, махинь цэкүр-цэкүрэр утлад, термин үдэр болһнд өлгэд, дэкэд нег хойр кү авхулад илгэжэдг болна.

— Таниг авч эс ирхлэтн, долан долан — дөчн йисн үйитн керчж оркхв! — гинэ, хан зэрлг болад, тэвэд оркжадг болна.

Аю Чикт Авха Цецг хойрад күрэд ирнэ.

— Я-а, хээмнь, ода болш уга болв! — гинэ, хойр күн аашдг болна.

Аю Чиктиг теврэд авна. Авха Цецгнь келжэнэ:

— Баавһа күүнд нээдр хөөнэ махн зокдмн, намаг алад авч одтн! — гив.

¹ нээдр — эм хөн, үнгн.

² зусг — хойр жилтэ хөн.

³ баргд, барг — малчна ноха.

Аю Чиктиг тэвчкэд, Авха Цецгиг шүүрэд авна. Авад алн гижэхлэ, Аю Чиктнь келв:

— Баавһа күүнд зусг хөөнэ махн зоқдмн, намаг алж авч од! — гинэ.

Аю Чиктиг теврэд авчкад келжэнэ:

— Өмнк улсимдн иигэд цэкүрэр утлад, термин үдэр болһнд өлгв. Маниг келв: «Эс авч ирхлэтн, долан долан — дөчн йисн үйитн керчкхв», — гиж келв. Ода манд йир авч одл уга бээдг арһ уга, — гинэ.

Нэ, Аю Чикт Авха Цецг хойр келв:

— Нэ, таначн зөв мөн болна. Ода нег бичкн ээжэн дуудад уульсв. Ээж эс ирхлэ, тегэд маниг алтн! — гинэ, һарна.

Һаза чэрлэг¹ деерэн һарчкад:

— Ээж, ээж, маниг йһснтн энв? Маниг юн гидг юмнла харһулснтн энв? — гинэ ээжэн дуудад, ууляд суудг болна хоюрн.

— Маниг юн гидг юмнд идүлж бээснтн энв? — гинэ, хээкрэд, ууляд суудг болна. Деерэнь делтрин чигэ үүлн һарч ирэд:

— Чи мини күүкн көвүн хойр алхлачн, чамаг би долан долан — дөчн йисн үйдчн алчкад, цань дэкэд долан үйдчн амрахн угав! Хаатамаатаһан тавн зун шулмин күчн тогтсн мет авлһин шулмд авлгддг мөн болв чигн, Айңһ түшмлэ нег тээлвр яһад эс үлддмб? Долан үйэс на-аран даһад йовдг Айңһ түшмл яһж эс нег тээлвр үлддмб? — гичкэд, һарад йовад одна.

Айңһ түшмлд күрэд ирдг болна.

— Айңһ түшмл, бидн яахм билэвидн? — гиж залуснь келжэнэ.

— Ях, нанас сурдгтн юмб? Би яһж медхв? — гинэ.

— Танд Ноһан Дэркин гегэн келв: «Йир наад биш тавн зун шулмин күчн тогтсн мел авлһин шулмд авлгдад мөн болв чигн, Айңһ түшмл яһад эс нег тээлвр үлддмб?» — гиж келчкэд, йовад одв, — гинэ.

— Нэ, баргд ноһа алад, оошк, зүрк авад одж өг! Цаадкинъ би арһлсв, — гинэ. Баргд ноһа алад, оошк, зүркнь авад одв.

Айңһ түшмл көвүн күүкн хойриг мөрн деерэн сундлж авад, һаңцх ламин талнь һарад йовв. Нег өдр йовад, невчкн уух, идх хотынь өгэд:

— Мөн эн хаалһар йовад йовтн, һаңцх ламинтн мөн эн хаалһ тус бээдмн! — гинэ, тэвэд оркна.

Аю Чикт суржана:

— Ямр ик хол һазрв? — гинэ.

---

¹ Чэрлэг (орс үг) — герин ора (чердак, балкон).

— Йир ямаран гихв танд? Жилэ һазр сара болтха гиж зальврж йовтн! Сара һазр өдрэ болтха гиж зальврж йовтн! Өдрэ һазр часа¹ болтха гиж зальврж йовтн! — гиж келэд, тэвэд окна.

Дөрвн жил болх һазрчн тер билэ. Йова-йова йовж, хотан уух болад ирв. Хотан ууһад, дееж өргнэ. Деежэн идл уга эгч күүкн дүрчкэд йовдг болна. Хот-хол чилэд ирдг болна. Хот чилэд, көвүн геснь өлсэд, харһцад, киисэд ирдг болна. Эгч күүкн дүрчкэд йовсн деежэн өгчэнэ.

Көвүн келж: «Идхшв», — гихэд келнэ.

— Эн юн гихэд идхшв гинэч?

— Энчн дееж болх, идхшв, дееж болх, — гихэд бээдг болна.

— Дееж биш, ид! — гинэ.

— Би деежэн идэд, хүвэн үлдэж авлав. Идич, үкж йовналмч! — гинэ.

Тиигхлэ иднэ. Идэд, кесг цагт йовад оркна. Дөкэд геснь өлсэд хойраннь, харһнад, үкн гихэд, ирдг болна. Кеерэс нег харм хээснэ кемтрхэ олж авад, нег хумха цөн яс цуглулж авад буслһж. Шиминь авна, һурвн шаһан кирэ тосн һарна. Негэрнь дееж өргэд, хойринь нежэдэр иднэ. Цааран һаһцх ламин талан һарад йовна. Һаһцх ламинь үзгдэд иржэдг болна. Көвүн бас харһнад, үкн гихэд, ирдг болна. Күүкн нег шаһан тосан өгжэнэ.

— Идхшв! Дееж болх, — гинэ.

— Дееж биш, би деежэн идэд, хүвэн үлдэж авлав. Идич! — гинэ.

Иднэ. Идчкэд, һарад йовна. Һаһцх ламинахнь өөрдэд ирдг болна. Күүкн муурад, йовж чадш уга болад ирнэ. Күүкн келжэдг болна:

— Нэ, һаһцх ламинчн эн! Ик күүнэ отгт залу күн күүкн кү дахулад орхла, һэ болдмн. Чи залу күнлмч, чи түрүләд од! — гив.

— Уга, чамаг хайж одхшв, — гиж келв.

— Чи һэ болдмн биш, би һэ болдмн. Нанар һэ һарһад ю кенэч? — гихэд, тэвэд оркна.

Һаһцх ламиңднь нег хойр ик ноха бээсн. Нүднднь үзгдсн юмиг бэрэд иджэдг. Хойр ноха тер көвүг үзчкэд, идхэр аашдг болна. Һаһцх ламин хойр сөөвң гелңгнь һаза зогсжасн:

— Ю, тер нег бичкн юмиг идчкв, — гихэд, хэлэлдэд зогсчадг болна.

Хойр ноха гүүж одад, киисклго авад аашдг болна. «Соньн жигтэ юмб!» — гихэд, ламурн гүүж орчкад:

— Соньн жигтэ юмб, мана хойр ноха иигэд нег бичкн юм үзчкэд, идхэр гүүһэд йовад одла. Иигэд авад аашна. Эн соньн жигтэ юмб? — гихэд, ламдан келжэдг болна.

¹ Часа (орс үг) — нег цаг гисн утхта (час).

— Бумбта арша ав! Нааһаснь гү! Көөрк, эр нэрн эрдмтэ гидг эн билтэ! Мана Аю Чикт ирх болзгнь ирж болхнь. Эгч күүкнь ард үлдсн, түүнд үкс гиж одтн! — гийһэд, хойр гелңгиг бумбтаһинь йовулад авад оркна.

Гелңгүд гүүһэд һарад йовна. Аю Чиктиг авч ирэд, үүдн хоорнд хайна. «Авха Цецг мини!» — гиж келчкэд, харһцад киисэд оркж оддг болна. Бумбта арша кеһэдл кеһэ бээж хойраһинь сергәһэд авна.

Шамблин орнд бас нег эк-эцкнь өңгрж одсн бас нег көвүн күүкн хойр бээсн: Ухани Чимг көвүн Седклин Чимг күүкн хойр. Нег ик бээшнд асрулта бээдг. Түүнд Аю Чикт Авха Цецг хойриг асрулна. Нег дола хончкад, асрж бээдг эмгн күрэд ирнэ. Ламин тал күрэд ирнэ. Лам зэрлг болжана:

— Ю хээвч? — гижәнэ.

— Аю Чикт Седклин Чимгт дурлад бээв, Ухани Чимг Авха Цецгт дурлад бээв. Тегэд күрч ирв, — гинэ.

Лам өмнэснь зэрлг болжана:

— Терчн чигн мөн болна. Эврэ эвэрн болг! — гийһэд, тэвэд оркжана.

Гертән күрч ирв. Хойр көвүн суржана:

— Көгшн ээж, лам, ю зэрлг болв? — гинэ.

— Эврэ эвэрнь болтн гинэ, — гиж эмгн келжәнэ.

Доран эвэрн болад, нутг усн болад бээдг болна.

Нег һурвн жил болад, наһцх ламин тал асрж бээсн ээж одна. Лам:

— Менд бээнт? — гижәнэ.

— Бэәнэ, — гиж эмгн келжәнэ. Лам суржана:

— Аю Чикт яһж унтна? — гинэ.

— Хувц-хунран тиирэд, белкүсцәһән дорагшан орулад унтна! — гиж эмгн медүлжәнэ. Лам зэрлг болна:

— Ода чигн мордх цагнь болад уга бэәнэ. Хэр! — гийһэд, эмгиг хэрүләд окна.

Гертән күрч ирэд, һурвн жил болад одна. Бас дэкэд ламин тал күрэд ирнэ. Ламдан күрч ирэд, мендлнэ. Лам суржана:

— Аю Чикт яһж унтна? — гиж сурна.

— Кииснэсн дорагшан хувц-хунран һарһад унтна, — гинэ.

— Нэ, ода чигн болад уга. Хэр! — гийһэд, эмгиг хэрүлнэ.

Эмгн гертән күрч ирэд, бас һурвн жил һарад, йовна. Ламинд күрч мендләд, лам зэрлг болна:

— Аю Чикт яһна? — гинэ.

— Хувц-хунран өвдгэсн дорагшан һарһад унтна, — гиж эмгн медүлв.

— Мана Аю Чикт нег иим залу болж нархм билэ. Шуб-шулунар болдгар ир гиж намаг келв гиж кел! — гинэд, эмгиг тэвэд йовулна. Эмгн гертэн күрч ирэд, Аю Чиктиг келжэнэ:

— Чамаг наһцх ламчн наар гив, — гиж эмгн келнэ.

Аю Чикт нарад йовна. Ламинднь күрэд ирнэ. Ламларн баралхад, цаһа бэрэд:

— Менд бээнт? — гиж лам зэрлг болжана.

— Бээнэ, — гинэ. Лам зэрлг болжана:

— Нэ, кукн, махнчн махшв, шөлнчн шөлшв. Ээмг алвтычн тавн зун шулмин күчн тогтсн авлһин шулм соржана, — гиж зэрлг болв.

Зэрлг болад, бийиннь кер мөр унулад, билгин үлд хартнь атхулад, ик көвк¹ ханзһулад:

— Эн хаалһар йов! Өмндчн цал буурл сахлта, цаһан буурл өвгн, хойр нүдэн төмрэр телсн өвгн харһх. Тер чамд хаалһичн зааж өгх! — гинэд, тэвэд оркна көвүг. Көвүн хаалһарн нарад йовна. Генткн хаалһар йовж йовсн цагт, цал буурл сахлта, цаһан буурл өвгн, хойр нүдэн шорнчар телсн өвгн генткн жолаһаснь атхад оркна.

— Кукн, менд йоввч? — гинэд өвгн келнэ.

— Йовв! — гинэ.

— Кукн, хааран одж йовнач? — гиж өвгн келнэ.

— Хамринь хатхад уга һунжн шаргчн иңгн билэ. Ламин темэ хэрүлж йовлав. Тер иңгиг алдчкад, эн хаалһар йовж одв гисн зэңг соңсад йовж йовнав. Негн бийнь тавн зун өркэр күүг хулдв чигн, түүнэ мөңгнд күрш уга, тиим сэн темэн билэ. Тегэд алдчквза гинэд, йовж йовнав. Өвгн, өвгн, бийим түрэлго эрт тэвтн! — гиж көвүн келв.

— Хээмнь, чи тиим учрар йовж йовхнчн угач! Көгшн авһан түрэлго кел! Чи мана Аю Чикт болхшийч? — гиж өвгн келнэ.

Өмнэснь Аю Чикт келнэ:

— Тана үкж одсн Аю Чикт хааһас ирх билэ? — гинэ.

— Сөөнэһэ зүүднд минь орв, Аю Чикт нааран нарч йовсн болж зүүдндм орв. Эмгндэн өрүн зүүдэн тээлүв. Мана Аю Чикт ирх болзгнь болж йовхмн гиж эмгндэн келчкэд, өрүн улан нарн һарснас нааран эн хаалһ деер суунав. Чамаг ирх биший гинэд, — гиж өвгн келнэ. Тиигхд:

— Аю Чиктн мөн би! — гиж келнэ.

Барун өвдг деерэн тэвэд, зүмбин улан халхинь үмсэд, гер талан дахулад, нарад йовна. Гертэн күрч ирэд, нег ик оңһрхаһур орад ирнэ.

— Көгшн авһ, энчн юн гидг юмб? — гинэ.

¹ Көвк — шиидм модн.

— Эн мини төрл, төрсн элгн-садн, — гинэ.

— Эн яһад нүкнд орцхасмт? — гинэ.

— Чини ард тавн зун шулмин күчн тогтсн авлһин шулм цугт бидниг сордг болв. Би төрл, төрсн элгн-саднасн юм өгөд угав. Бум күцсн хурлчн авлһин шулмас бултад, тер һазрин шуурхад орад одв, түмн күрсн ээмг алвтычн чилэж йовна. Нанас, мини төрл төрснэс, нанас эәһэд [сорад] уга бөөнэ, — гиж келнэ.

— Тер һаһцх ламчн хөөрлсн тавгнь тиигж бүркгджәнэ. Уурлн, түүг бичгэ көндәһич! Экинчн эк өгсн ик харм хээсн өрәсн цохар кевтнэ. Уурлад, түүг бичгэ көндәһич! Өрүн улан нарнла һарад, асхн улан нарнла ирэд, нег соядан нег зун күүнэ мах өлгсн, хойр соядан хойр зун күүнэ мах өлгсн күрч ирэд, харм хээсиг өрәсн цохарнь нерчкэд, түүкэ болсар эцкдчн өгнэ. Шал-шул гиһэд, түүкэ болсар ид гиһэд бәәж идүлнэ. Идүләд, сүүднь алд делм хоңшаран дүрчкэд, асхн улан нарнла шимэд, өрүн улан нарн күртл шимэд шимнэ. Эцкчн хээкрдг хээкрлһнь: «Аю Чикт минь, яһвч? Авха Цецг минь, яһвч? Айңһ түшмл, яһвч? Зун болсн Зуңква минь, яһвт?» — гиж хээкрдг хээкрлһнь мөн тер гинэ. Өрүн алднд хоюрн э-чимән уга үкж одна. Түүнлэ нәрн күзүһинь олж авад керч! Тегэд керчж окад, көвкән шааһад орк! Тегэд эцкән авад, һарад ир! — гиж өвгн келнэ.

— Көгшн авһ, түүнд яһж зөрдмб? — гинэ.

— Ик күүнд зөржәх күн бийәснь зөвшәл сурдмн. Ода, авлһин шулм ода уга болх. Гертән одад, чи: «Аав, би авлһин шулмиг дархар ирүв», — ги. «Я-а, түүг бичгэ дар, нәмәг дар түүнэ ормд!» — гих. Хувцинь ширәһәснь буулһж авад, хувцинь өмсәд: «Аав, би эәжиг дархар ирүв», — гиһэд һурв келчкэд, һурв: «Нә!» — гиһэд, тер дерин шуһуд нүк малтж авад кевт! — гиһэд, тәвәд оркна Айңһ түшмл.

Аавин гертән күрч ирэд:

— Аав, авлһин шулмиг дархар ирв, — гинэ.

— Я-а, түүг дархар намаг дар! — гиж келжәнэ.

— Пө, чавас! Аав ода чигн цөкрэд уга билтәл, — гиһэд, хәврһдән хәлән гихлэ, һаһцх ламин хөөрлсн тавгнь түргүр кевтдг болна. Уурнь күрэд, чиклчкх дурн күрэд бөөнэ. «Айңһ түшмлин келсн үг яахв, ода чиклж болш угаж», — гиһэд, чикллго бөөнэ. Экин эк хөөрлсн харм хээсн хәврһәрн кевтнэ, бас: «Айңһ түшмлин келсн үг яахв», — гиһэд, бас көндәлго бөөнэ. Аавиг ширә деерәс буулһж хайчкад, хувцинь авад, өмсәд: «Аав, би авлһин шулмиг дарнав!» — гиж келж оркад, — «Нә,

дар!» — гийэд, бийнь келчкэд, хурв өмсэд, хурв тээлэд оркчкад, тийгж келэд, ширэ деер хэрү тэвчкэд, дерин шуһуд нүк малтж авад кевтнэ.

Асхн улан нарн сууж йовтл нег дунь һазрт, нег дунь теңгрт: «Эн герт юн үмкэ цогц хорха орв?» — гийэд хээкрэд, аашдг болна. Күрч ирв.

— Эн герт юн үмкэ цогц хорха ирв? — гийэд, хааниг алн гийэд, бээдг болна.

— Хээмнь, чини өөрэс күн юн дэ хээх билэ, нанас нань күн, — гийэд хан келжэнэ. Тийгхлэнь зогсна. Зун күүнэ махан харм хээсин өрэсн цохарнь нерчкэд, түүкэ болсар болһад, өрэсн цохарнь тавгиг тэвэд, хаанд кеһэд өгнэ. Хан түүкэ болсар иджэнэ. Йирл Аю Чиктд уурнь күрэд бээнэ. Орн деер авад тэвчкэд, шимнэ хааг. Сүүднь алд делм хоңшаран орулчкад, шимнэ.

— Аю Чикт минь! Авха Цецг минь! Айңһ түшмл минь! Зун болсн Зуңква минь! — гийэд хээкрнэ. «Айңһ түшмлин келсн үг яахв», — гийэд, босад зуурлдн гивв чигн, Айңһ түшмлин үгд бээһэд бээнэ. Өрүн алднд хоюрн үкэд одна.

— Нэрн күзүнчн эн биший? — гийэд, билгин үлдиг авад, күзүнднь тэвнэ. Шурд гийэд, керчэд оркна. Көвкэн шааһад оркна. Көвкэн шаачкад, эцкэн көндлң дүүрж¹ авад һарна. Гер талан һарад йовна.

Аю Чиктин баавһа тер сөөднь нег зүүд зүүдлж. Аю Чиктин эгчд тээлүлж. Эгчнь тээлж өгхлэнь:

— Мана Аю Чикт дээсэн түшж, эцкэн көндлң дүүрэд аашна тер! — гийэд өмнэснь келв, — Чи юн гиж зүүдлвч? — гинэ.

— Залу зандн көгшн зандниг көндлң дүүрсн болж зүүднд орв.

— Нэ, ода би тээлчкүв, — гинэ.

Аю Чикт наһцх ламинднь эцкэн көндлң дүүрэд авч ирв. Авч ирэд, үүдн хоорнд хайчкв. Деерэснь аршан хур орулад сергэж авна. Кезэңк кевтэн сергнэ. Тер күүк хээсн күүтэ үкрчин талан одсан меднэ, күүк хээж авад ирсэн меднэ, цаарандкинь меджш, авлгдад. Сергэчкэд, Аю Чикт довтлад һарна. Айңһ түшмл өмннь бээнэ.

— Аю Чикт, дээсэн түшвч? — гиж хээкржэнэ.

— Дээсэн түшв, зун болсн Зуңкваһан һарһж авч ирнэв. Төрл төрсндэн келтн, нэмэг дээсэн түшж гиж келтн! Та шулуһар мини ардас иртн! — гиж келчкэд, Аю Чикт һарад йовна.

Зун болсн Зуңквадан күрч ирэд, савһр хар толһаһарн сай нээмн гекэд, бурхн хар толһаһарн бум нээмн гекэд, зун болсн Зуңкваһан чикләд оркдг болна.

¹ дүүрх — мөрн деер эмэлин өмн суулһх.

— Эб үнэр, авлһин шулм үкж, угай. Хэлэнэв! — гинэд, күрэд, үкэд уга ноолдад бээдг болна.

Ик кеңкргән цокад, ик хурлан цуглулж авад, дундк кеңкргән цокад, дундк хурлан цуглулж авад, баһ кеңкргән цокад, баһ хурлан цуглулж авад, түүнэсн нүүж авад һарад, Шамблин орнд нутглад, Үмкә Төрлт хан өмнк хатан авад, Аю Чикт хан сууһад, Айңһ түшмлән эцктән түшмл кеж өгэд, долан долан — дөчн йисн хонгтан гиич-һууч болад, амр сээхн жирһэд бээж.